

مازندران تجلی‌گاه هنر تزئینات چوب در دوره تیموری*

علی ماهفروزی

کارشناس ارشد باستان‌شناسی

مقدمه

استفاده از چوب از روزگاران کهن در زندگی بشر آغاز شده و انسان ماقبل تاریخ از این وسیله برای روشن کردن آتش و دور کردن حیوانات از محیط پیرامون خویش استفاده کرده است. تاریخ دقیق استفاده از چوب به عنوان ظروف مصرفی و ابزار حرب کاملاً مشخص نیست و این امر به دلیل خاصیت فیزیکی این ماده بوده که به مرور زمان در شرایط مختلف در طبیعت از بین می‌رود و به همین علت کمتر در کاوش‌های باستان‌شناسی اثری از این ماده به دست آمده است. کنده‌کاری روی عاج‌ها و استخوان‌های به جای مانده حاکی از این امر است که چوب به موازات عاج و استخوان در زندگی هنری بشر مورد استفاده قرار گرفته است.

---

*. ماهفروزی، علی، بررسی و تحلیل تزئینات آثار چوب در مازندران، رساله کارشناسی ارشد گروه باستان‌شناسی و تاریخ هنر دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

اگرچه گروهی از محققان بر این اعتقادند که کنده‌کاری روی استخوان، عاج، شاخ و گل رس زودتر از کنده‌کاری روی چوب معمول بوده ولی این مدعا هرگز نمی‌تواند با واقعیت همراه باشد چرا که دسترسی آسان بشر کهن به چوب و خاصیت و لطافت چوب باعث می‌شده که این ماده از همان آغاز در خدمت بشر قرار گیرد و تنها مشکل، زوال آثار چوبی است که باعث فقدان آن در یافته‌های باستان‌شناسی شده است.

به لحاظ شرایط جغرافیایی و محیط طبیعی ایران، چوب از روزگاران گذشته مورد استفاده مردم بومی ایران قرار گرفته است. مکانهای قرارگیری تیرهای چوبی در تپه آسیاب^۲ و یافته‌های چوبی در چراغعلی‌تپه^۳ (مارلیک) و شهر سوخته^۴ شاهد این مدعا است. با آغاز سلطنت و ایجاد حکومت مستقل در ایران در زمان مادها عملیات ساختمانی و هنرهای وابسته به آن وارد مرحله جدیدی شد. استفاده از چوب برای نگهداری سقف تالارهای بزرگ گسترش یافت، پایه‌های به جای مانده در باباجان تپه و تپه نوشیجان^۵ حکایت از کاربرد چوب در این ساختمانها دارند. ایجاد حکومت هخامنشی و عظمت شاهانه آن باعث به وجود آمدن بناهای عظیم و باشکوه گردید. مدارک به جای مانده از آن روزگاران حاکی از پیشرفت و اعجاب هنرهای زمانه هستند، در این دوره با توجه به متن کتیبه به جای مانده از خزانه داریوش در تخت جمشید هنر کنده‌کاری و حکاکی روی چوب معمول بوده است. «در قسمتی از کتیبه داریوش صحبت از پرداخت دستمزد به افرادی است که بر روی درها کنده‌کاری کرده‌اند.»^۶

از آثار هنر چوبی دوره اشکانی و ساسانی اطلاع چندانی در دست نیست. در دوره ساسانی برای ایجاد قوسها و مهار ساختمان، چوب مورد استفاده قرار گرفت. اما از کاربرد هنری این ماده در عصر ساسانی اطلاعی نداریم. با توجه به تزئینات آثار چوبی اوایل اسلام در ایران و شباهت آن با تزئینات رایج هنر و گچ‌بری عصر ساسانی می‌توانیم ادعا کنیم که هنر تزئینات چوب در دوران شکوفایی هنر ساسانی مورد استفاده قرار می‌گرفت که این مدعا با توجه به تزئینات گچ‌بری دوره ساسانی در چال ترخان شهر ری^۷ و شباهت این آثار با تزئینات چوب اوایل اسلام قابل اثبات است. گزارش‌های جسته و گریخته در مورد آثار چوبی دوره غزنویان، سلجوقیان^۸ و ایلخانان در برخی نواحی ایران موجود است. بیشترین اطلاع ما از آثار چوبی دوره ایلخانی مربوط به آثار

چوب نواحی اطراف سلطانیه^۹ می‌باشد. استفاده از چوب در دوره تیموری وارد مرحله تازه‌ای شد و هنرمندان عصر تیموری با ایجاد فنون جدید و تکنیکهای خاصی بر روی آثار چوبی بر گسترش این هنر افزودند. این هنر در دوره صفوی ادامه یافت. در دوره قاجاریه هنر منبت به همراه سایر هنرهای چوبی تا حدی با عناصر هنری کشورهای دیگر در هم آمیخت و عناصر سنتی تا حدی فراموش شد.

حاشیه جنوبی دریای خزر علی‌الخصوص حد فاصل بین دو رود اترک تا سفیدرود به لحاظ دارا بودن شرایط زیست محیطی مناسب در همه زمانها مورد توجه اقوام و گروه‌های مهاجر قرار داشته و شکل گرفتن بعضی از تمدنها در این نواحی از گذشته دور تا قرون اسلامی پیامد این شرایط بوده است. مهاجرت اقوام در زمانهای مختلف تابع شرایط گوناگون، از جمله شرایط مناسب محیطی جهت استقرار، محلی امن در حفاظ کوه‌های البرز برای اقوام مهاجر در این مناطق است. شیعیان آل علی (ع) از اواسط قرن دوم هجری به نواحی مازندران سرازیر شده‌اند. علاقه شدید مردم به خاندان حضرت رسول (ص) و توجه خاص بعضی از امرای زمان باعث قدرت‌گیری این مهاجران مسلمان شده و زمینه برای ترویج دین مبین اسلام مهیا گشت. بروز تشیع زیدیه، امامیه و تشکیل حکومت علویان و مرعشیان در مازندران نتیجه این توجهات بوده است.

مازندران در نیمه دوم قرن نهم هجری شاهد شکل‌گیری حکومت‌های قدرتمند محلی مذهبی بوده است. تشکیل حکومت مرعشیان به رهبری میر قوام‌الدین مرعشی در آمل و شکل‌گیری حاکمان مذهبی دیگر در نواحی هزار جریب به رهبری میرعمادالدین محمود که خودشان را به واسطه چند نسل به امام موسی کاظم (ع) منسوب می‌دانستند زمینه‌ساز تحول در هنرهای مختلف عصر تیموری گشت. سبک معماری رایج در آسیای مرکزی که بزرگان این قوم در اوایل قرن ۹ هجری قمری به آنجا کوچانده شده بودند و الهام از معماری آن سرزمین زمینه‌ساز تحول در عرصه هنر و معماری در خاک مازندران شد. اگر چه ساخت برج‌های آرامگاهی از همان سالهای آغازین قرون اسلامی در مازندران رایج بوده (تصاویر ۱ و ۲) ولی با پیدایش حکومت‌های شیعی در قرن نهم هجری مرحله جدیدی در ساخت مقابر برجی شکل در مازندران (همزمان با ساخت و

ساز معماری‌های شرقی در آسیای مرکزی در دوران تیموری) آغاز شد. الهام از معماری سستی ایران و پیروی از طرح‌های معماری گذشته در خاک مازندران و گلستان (برج لاجیم، برج رسکت، گنبد قابوس، برج رادکان) باعث پیدایش شیوه جدیدی در ساخت مقابر برجی شکل شده که تداعی‌کننده سبک جدیدی در عرصه معماری قرن نهم هجری در خاک مازندران است. این ساختمانهای برجی شکل متعلق به سادات علوی، امراء و سلاطین مرعشی، دراویش و افراد متنفذ سیاسی و مذهبی از خاندان میر قوام‌الدین و میر عمادالدین است. (تصویر ۳)

استفاده از تزئینات هنر چوب در گذر زمان

تقاضای یکی از عوامل اصلی گسترش این گونه بناها و تزئینات وابسته به آن در ناحیه مازندران شده است. یکی از عناصر تزئینی وابسته به معماری مقابر مذکور، کاربرد فراوان عناصر تزئینات چوبی بر روی در، نورگیر و صندوق آن است که به موازات گسترش این برج‌ها دارای عظمت گردید. هنر منبت‌کاری به همراه هنرهای دیگر که از دیرباز در کشور ایران رایج بوده برای تزئین بخش آثار چوبی این ساختمان‌ها به کار رفت. قدیمی‌ترین آثار چوبی به جای مانده در ایران متعلق به اوایل قرون اسلامی است. در قرن پنجم هجری منبت‌کاری وارد عرصه جدیدی شد. تزئینات ریز و دقیق از دستاوردهای مهم این عصر به شمار می‌رود. هنر منبت در قرون بعد در تمام بلاد اسلامی ادامه یافت، و در قرن نهم هجری این هنر مراحل کمال خویش را در ایران مخصوصاً در ناحیه شمال پیمود. هنرمندان منبت‌کاری اوایل تا اواسط عصر اسلامی با مشاهده طبیعت پیرامون به همراه روح خلاقشان آثار منبت‌کاری به یادماندنی را خلق کردند.

تعدد، تنوع و آرایش بی‌شمار هنر منبت و نقاشی در آثار چوبی بناهای عصر تیموری تا عصر قاجاریه چیزی فراتر از یک نیاز بوده است. اگرچه وجود این گونه تزئینات در بناهای تاریخی ایران سابقه دارد، ولی تعدد و تنوع این آثار در شمال کشور در عصر تیموری بیش از سایر نقاط ایران است. وجود جنگلهای انبوه در شمال و تنوع درختان جنگلی عدم کارایی مطلوب تزئیناتی چون گچ‌بری، باعث توجه به آثار چوبی در مازندران شد.

استفاده از عناصر تزئینی ایرانی و استفاده از بن‌مایه‌های هنر محلی که به صورت طبیعی در محیط پیرامون هنرمند جلوه‌گر بودند باعث ایجاد سبک‌های مختلف در عرصه این هنر شده است. هنر تزئینات چوب دوره تیموری در مازندران به صورت کتیبه، طرح‌های گیاهی و هندسی و با تکنیک مشبک و منبت بر روی آثاری چون نورگیر، در و صندوق جلوه‌گر است. این هنرها به دلیل اهمیت ساختمان‌های مقابر مورد توجه خاصی قرار گرفته و با قرار گرفتن این هنرها در خدمت مذهب در کمتر از ۹۰ سال به اوج خود رسید. این آثار از چوبهای جنگلی چون، آزاد، گردو، شمشاد و ... تهیه شد. استفاده از چوب‌هایی چون آزاد و گردو و شمشاد در شرایط محیطی مازندران بیش از سایر چوبها بود. بعد از برش نهایی و مراحل آماده‌سازی چوب، هنرمند از ابزارهای موجود برای کنده‌کاری آن استفاده می‌کند. در مورد ابزارهای مورد استفاده در عصر تیموری اطلاعاتی چندانی در دست نیست. اما با توجه به گسترش هنرهای چوبی قلمزنی، حکاکی و حجاری که بر روی اشیاء سخت چون فلز و سنگ انجام می‌شد می‌توان گفت هنرمندان منبت‌کار با استفاده از وسایل فلزی به کنده‌کاری چوب می‌پرداختند. در مورد شکل، فرم و نام این ابزارها و نوک‌هایی که برای تزئینات ریز و درشت به کار می‌رفته، چیزی نمی‌دانیم. اما با توجه به زوایای نقش، عمق و فاصله بین نقشها می‌توان حدس زد که این تزئینات با استفاده از یک یا دو قلم صورت گرفته است. (ابزارهای کنده‌کاری، امروزه در اندازه‌ها و شکل‌های مختلفی تهیه می‌شوند که با نام «مغار» معروف هستند.) طرحهای اولیه با مواد رنگی به صورت کتیبه، نقوش گیاهی و هندسی بر سطح لوح‌ها طراحی شده و آنگاه هنرمند با استفاده از ابزارهای فلزی به کندن نقشها می‌پرداخت. با توجه به کتیبه‌های ناقص موجود در روی صندوق میر سرروضه ساری (تصویر ۴ و ۵) که دارای تاریخ ۱۰۸۶ ق است می‌توان گفت که هنرمند ابتدا با استفاده از رنگهای مخصوصی روی اثر را نقش کرده و آنگاه به کنده‌کاری آن می‌پرداخت.

تزئینات رایج هنر چوب در مازندران

آثار چوبی موجود در بناهای عصر تیموری مازندران را می‌توان با دو موضوع کلی تشریح کرد:

الف: کتیبه‌ها

ب: تزئینات گیاهی و هندسی

الف - کتیبه‌ها

احتمالاً کتیبه‌ها به پیشنهاد بانی و آگاهی نجار به همراه سایر تزئینات دیگر انتخاب شده و روی آثاری چون، در، نورگیر و صندوق کنده‌کاری می‌شدند. در آثار چوبی موجود در بقاع برجی شکل، کتیبه‌ها در درجه اول اهمیت هستند، آنگاه به پشتوانه کتیبه‌ها، نقش‌ها به عنوان موضوع فرعی در کنار آن قرار گرفته و باعث پیدایش مجموعه کامل هنری شده است. در هنر اسلامی کلام، اصل و نقش تابع کلام است. موضوع این کلام (کتیبه‌ها) متناسب با کاربرد هر اثر متفاوت است. کتیبه‌های موجود شامل عبارت «الله مفتاح الابواب» نام حضرت رسول، اشعار، نام نجار، تاریخ ساخت، که به خط ثلث بر روی لوح‌های درها و حاشیه آن مشاهده می‌شود. (تصاویر ۶ تا ۱۵) تنوع کتیبه‌ها بر روی درها کمتر مشاهده شده، اما کتیبه‌های صندوق چوبی دارای تنوع بیشتری می‌باشند. (تصاویر ۱۲ تا ۱۵) این کتیبه‌ها توسط هنرمندان مختلف بر روی آثار متعدد مازندران ظاهر شده‌اند، اما با توجه به خطوط کتیبه‌ها و موضوعات آیات قرآن، گویی تمام آنها توسط یک هنرمند و کارگاه خاصی طراحی شده‌اند.

کتیبه‌های موجود بر روی صندوق‌های چوبی شامل آیات قرآن مجید (عموماً از سوره یس و الفتح انتخاب می‌شدند) روایات و احادیث حضرت رسول و ائمه معصومین، اشعار، نام سازنده، تاریخ ساخت و صلوات کبیره، نام بانی و صاحب قبر بوده که با دو خط ثلث و نسخ کنده‌کاری شده‌اند. (تصاویر ۱۰ تا ۱۵) تزئیناتی که به صورت کتیبه بر روی آثار چوبی نمایان هستند از لحاظ تقسیم‌بندی فضایی اثر به سه صورت مشاهده می‌شوند:

الف - کتیبه‌هایی که در حاشیه‌های چارچوب به صورت عمودی و افقی قرار دارند (تصویر ۱۶)؛

ب - کتیبه‌هایی که در داخل لوح‌های جداگانه قرار دارند. (تصاویر ۱۱ تا ۱۳)؛

ج - کتیبه‌هایی که در حاشیه لوح‌های دارای تزئین گیاهی، قرار گرفته‌اند. (تصویر ۱۰).

با تحلیل و بررسی کتیبه‌های باقی‌مانده بر روی آثار مازندران نتایج زیر قابل استنباط است.

- ۱- اکثر کتیبه‌های دوره تیموری به خط ثلث بوده و تنها در تعداد کمی از صندوقها مانند دوریش علی جامی در سوت کلا دو دانگه ساری به خط نسخ نوشته شده است که تاریخ آن قدیمی‌تر از دیگر آثار دوره تیموری در مازندران است، اما کتیبه‌های دوره صفویه و قاجاریه بیشتر با خط نستعلیق بر سطح چوب نمایان بوده و خط ثلث کمتر دیده می‌شود.
- ۲- اکثر آیاتی که به عنوان کتیبه آثار چوبی موجود انتخاب شده‌اند از لحاظ کثرت کاربرد به ترتیب از سوره یس و الفتح می‌باشند اگر چه بعضی از کتیبه‌ها از آیات سوره بقره (آیه الكرسي)، سوره صفات و سوره نور انتخاب شده، ولی این سوره‌ها نسبت به سوره‌های یس و الفتح کمتر مشاهده گردیدند. (تصویر ۱۷)
- ۳- اعتقاد به تشیع اثنی عشری در مازندران باعث نوشتن کتیبه‌هایی با عناوین صلوات کبیره، احادیث پیامبر اسلام (ص) و حضرت امیرالمومنین (ع) و اشعاری در ذکر بزرگان دین شده است. نام بانیان، سازندگان (نجاران)، صاحبان قبور، نام کاتب و تاریخ ساخت از جمله موضوعات دیگر کتیبه‌ها است. (تصاویر ۱۲ و ۱۳)
- ۴- با قرائت صحیح کتیبه‌ها می‌توان نام نجاران دوره تیموری و صفوی منطقه و نام محلی را که در دوره تیموری و صفویه اثر مورد نظر برای آنجا ساخته شده پیدا کرد.
- ۵- با قرائت صحیح کتیبه‌های صندوقی می‌توان به تمایز حرف هنرمندان در روی یک اثر پی برد. در بعضی از آثار علاوه بر نام نجار (منبت‌کار) نام کاتب نیز در کتیبه‌ها آمده است. (تصویر)
- ۶- اکثر کتیبه‌ها ساده و فاقد ترکیب با نقشهای گیاهی هستند ولی کتیبه‌های بعضی از آثار چون صندوق امامزاده صالح مرز رود و امیر سید علی لنگر ساری در دوره تیموری ترکیب تزیینات گیاهی به همراه کتیبه است.
- ۷- با توجه به نحوه نگارش و املاء نادرست بعضی از کلمات در آثار منطقه کوهستانی میزان سواد نجاران و بانیان آثار در منطقه (جلگه‌ای و کوهستانی) قابل شناسائی است. این امر در آثار منطقه جلگه‌ای که به مکان‌های علمی و حوزه‌های دینی نزدیکتر بوده کمتر مشاهده شده یا اصلاً به چشم نمی‌خورد که با مطالعه آن می‌توان به درجه اهمیت صاحبان قبور و شرایط اجتماعی موجود در منطقه پی برد.

تزئینات گیاهی

اگرچه کتیبه‌ها از لحاظ تزئینات، از اهمیت بیشتری نسبت به تزئینات گیاهی و هندسی برخوردارند، هنرمند خوش ذوق هرگز اثر خویش را تنها با تزئین کتیبه‌ها رها نمی‌کند و تمام تلاش خویش را صرف از بین بردن حالت خشک و مردگی چوبها می‌نماید. (تصاویر ۱۸ تا ۲۵)

هدف از ایجاد تزئینات گیاهی زدودن سطح خشک لوح‌ها با کاربرد عناصر تزئینی به شیوه تجریدی و طبیعی بوده است. این عناصر گاهی به صورت مجزا و زمانی به صورت طرحهای اسلیمی در سطح لوح‌ها ظاهر شدند. نقش‌های گیاهی بدون پایه و اساس شکل نگرفتند. هر عنصر تزئینی در چارچوب قانون خاص هنری توسط هنرمند خلق می‌شد. کاربرد طرح‌ها و نقش‌ها به شیوه تجریدی به مثابه عدم رعایت اصول هنری توسط هنرمند نیست. این تزئینات با پیروی از الگوی هنر بومی ایران و عناصر نقش در کاشی‌کاری و تذهیب کتابهای عصر تیموری و صفویه و با الهام از طبیعت پیرامون بر سطح لوح‌ها نقش شده‌اند. به لحاظ تقسیم‌بندی نمای صندوق، در و نورگیر، لوحها و نقوش منتخب گیاهی در آنها به صورت قرینه در قسمت‌های مختلف نمایان هستند. این عمل در آغاز، تکنیک رایج عصر تیموری در مازندران بوده است. اگر چه تقارن در کنده‌کاری و مثبت‌کاری عصر تیموری و صفویه و ... اصل تفکیک‌ناپذیر هنر آثار باقی‌مانده بوده است، تنوع و ثبات نقشها و تلفیق موضوعات مختلف پدیده‌های جدیدی بود که در دیگر آثار مورد مطالعه کمتر مورد استفاده قرار گرفته است.

این تحول و ابداع روشهای جدید حتی در ساخت و ایجاد طرحهای قاب و گره نیز نمایان است. تقسیم‌بندی سطح لوح‌ها به اجزاء مختلف با روش قاب و گره در آغاز در سطح بسیار ابتدایی انجام می‌شد. ضخامت چوبهای سخت که کار تقسیم لوح را به اجزاء مختلف بر عهده داشتند، بسیار بیشتر از چوبها یا آلت‌هایی است که در دهه‌های بعد در صندوق امامزاده عباس یا شاهزاده حسین شهرستان ساری در عصر تیموری به کار برده شده است.

تزئینات هندسی

تزئینات هندسی اگر چه ریشه‌ای کهن نسبت به دیگر نقش‌ها در این سرزمین دارند، در آثار مورد مطالعه مشخص شده نسبت به دو تزئین گیاهی و کتیبه از اهمیت کمتری برخوردار بوده‌اند. این تزئینات به سه شیوه به کار رفتند:

الف: در بعضی از آثار طرحهای هندسی به صورت مجزا به کار رفته‌اند.

ب: در گروه دیگر از آثار، طرحهای هندسی در داخل نوارهای تزئینی قرار گرفته‌اند.

ج: گروه آخر تسلسل طرحهای هندسی است که به صورت ترکیبی با طرحهای گیاهی در داخل لوح‌ها و یا در داخل قاب‌های اطراف لوح به کار برده شده است. (تصاویر ۱۸ تا ۲۱)

اکثر این آثار با رنگ‌هایی که از گیاهان و یا حشرات ریز تهیه می‌شده، رنگ‌آمیزی گردید. رنگ‌آمیزی این آثار با رنگهایی چون قرمز - قهوه‌ای، کرم، سبز، زرد بر روی نقش‌های مختلف انجام گرفته است (تصاویر ۲۰ و ۲۲ و ۲۵). کاربرد این رنگها به دو منظور بوده:

الف: رنگها باعث زیبایی و لطافت اثر می‌شوند؛

ب: رنگها به عنوان یک محافظ در مقابل شرایط نامطلوب عمل می‌کنند.

نتیجه

هنر تزئینات چوب اگر چه سابقه طولانی در کشور داشت. اما عصر تیموری، دوره کمال و اوج هنر منبت‌کاری با تزئینات ظریف و ریز است که در دوره صفویه در سایر نواحی ایران با طرح‌های جدید و متنوع ظاهر شد. این آثار اگر چه به کثرت ساخته شده‌اند اما تزئینات موجود بر سطح آنها تا حدی از الگوی خاصی تبعیت کرده است. هنر منبت‌کاری همانند قرون گذشته در دوران صفویه نیز ادامه یافت، پرداختن به موضوعات اصلی این هنر (کتیبه، گیاهی، هندسی) که زینت‌بخش برج‌های آرامگاهی شده، باب جدیدی را بر روی این هنر گشود. هنرمندان عصر صفویه از لحاظ پرداختن به موضوعات، ادامه‌دهنده کاری بودند که از زمان تیموری آغاز شد، اگر چه تنوع موضوعات دوره صفویه بیش از دوره تیموری و قبل از آن بوده، اما ظرافت تزئینات هنر منبت‌کاری در این دوره هرگز به دوره تیموری نمی‌رسد. هماهنگی، ترتیب و ایجاد تقارن در هنر

منبت کاری دوره تیموری در مازندران به صورتی جلوه گر بود که هرگز نمی توان مانند آن را در دوره های بعد سراغ گرفت. در عصر صفویه برجستگی موضوعات تزئینی بیشتر در سطح لوحها ظاهر شده و حاشیه ها در هنر منبت کاری این دوره کمتر مورد توجه بوده اند.

رنگها در هنر منبت کاری دوران تیموری، صفویه و قاجاریه باعث ماندگاری این هنر تا به امروز بوده است. زیبایی فوق العاده این آثار علاوه بر هنرکنده کاری روی چوب و منبت کاری، مدیون نقاشی آن است که به شیوه نقاشی رنگ روغن و لاک روی همه تزئینات را آراسته است، رنگ های به کار رفته بر روی این آثار متنوع هستند، لیکن از رنگهای سبز، زرد، سفید، قرمز، قهوه ای و سیاه بیشتر استفاده شده است. صندوق امامزاده یحیی ساری که با تلفیق شیوه هنر منبت کاری و نقاشی روغنی بر روی لوحها انجام گرفته احتمالاً از قدیمی ترین نمونه های کاربرد هنر نقاشی بر روی چوب در ایران دوره اسلامی است. (تصویر ۲۵)

در اواخر دوره صفویه هنر منبت کاری در مازندران تا حدی منسوخ شده و به جای آن نقاشی رنگ روغن متداول گشت. این شیوه که ابتدا در حاشیه ضریحها جلوه گر بود به سرعت تمام قسمت های سطح آثار چوبی را تحت الشعاع قرار داد. به طوری که روی بعضی از آثار، کاربرد نقاشی رنگ روغن بیشتر از هنر منبت کاری است. گرچه این هنرها (منبت کاری و نقاشی رنگ روغن) در دوره قاجاریه کمتر مورد توجه قرار گرفت، کاربرد نقاشی هایی با مضامین زندگی طبقات اجتماعی روی آثار چوبی که از نظر ظرافت در حد بسیار پایینی قرار داشتند، به سرعت گسترش یافت. آنچه به عنوان شاخص عمده این دوره می توان از آن نام برد، کاربرد فراوان نقاشی در مکانهای مذهبی و غیرمذهبی بود که دارای اهمیت فراوان است. پرداختن به موضوعات اجتماعی، حماسی، اهریمنی و ... از ویژگیهای هنر تزئینات چوب این دوره است. در این دوره برخلاف دوره های قبل نقاشیها با مضامین اجتماعی و پرداختن به زندگی روزمره تازگی خاصی دارد. اکثر این نقشها بر روی سقف بناهای سقائفار طراحی شده اند. (سقائفار، ساختمانهایی هستند که در کنار مساجد و تکایای عصر قاجاریه در مازندران ساخته شده اند). از جمله موضوعات این دوره تصاویر صحنه شکار، صیادی، دوشیدن گاو توسط زنان، زندگی هیزم شکنان، تصاویر فیل، اژدها، گرگ، سگ، گربه، ماهی و پرندگان چون پلیکان، مرغ ماهیخوار و

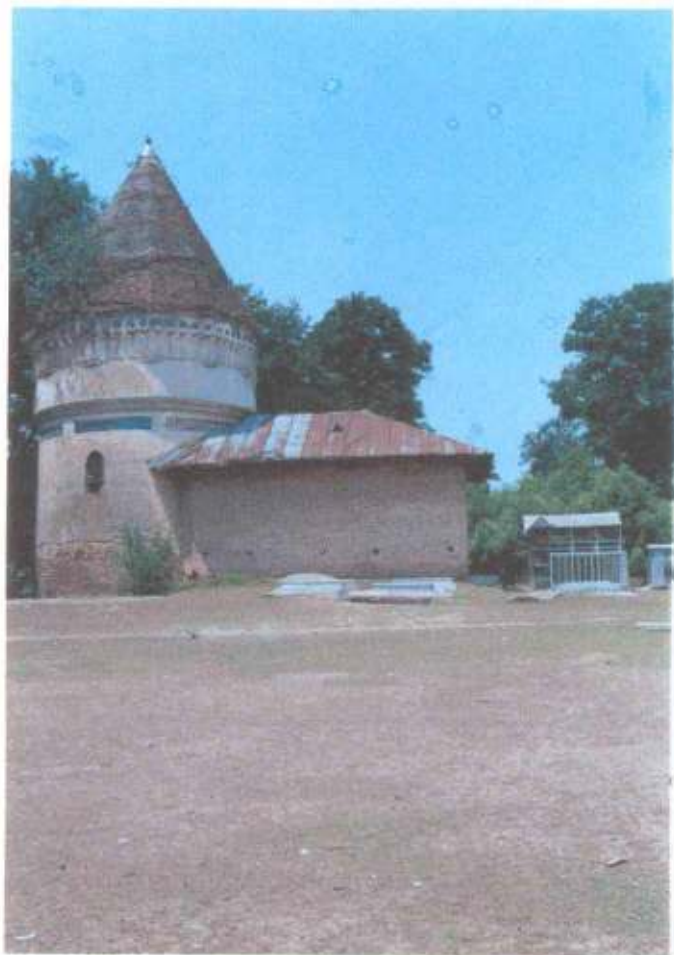

فرشته‌هایی با بالهای باز، مالک عزا در حالی که گناهکاران را به زنجیر می‌کشند، نقش فرهاد کوهکن، جان دادن فرهاد و زاری شیرین، حیوانات افسانه‌ای، جشن و شادی، زاری و غم و موضوعات دیگر اجتماعی هستند که با رجوع به این گنجینه‌های گرانبها می‌توان اوضاع اجتماعی عصر قاجاریه را در عرصه‌های مختلف ترسیم کرد (تصاویر ۲۶ و ۲۷). نگاه هنرمند عصر قاجاریه به موضوعات اجتماعی پیامد شرایط اجتماعی حاکم آن زمان است که نیازمند تفسیر موضوعات دیگری است که از حوصله این مقاله خارج است. عموم نقشها متناسب با فضا و زمان هنرمند هستند. اگرچه گروهی از محققان بر این اعتقادند که سفانفارها عموماً جایگاه بزرگان و خوانین در مراسم مختلف مذهبی بوده است، اما موضوعات نقشها عموماً بیان‌کننده موضوع زندگی اقشار و طبقات اجتماعی مختلف است.

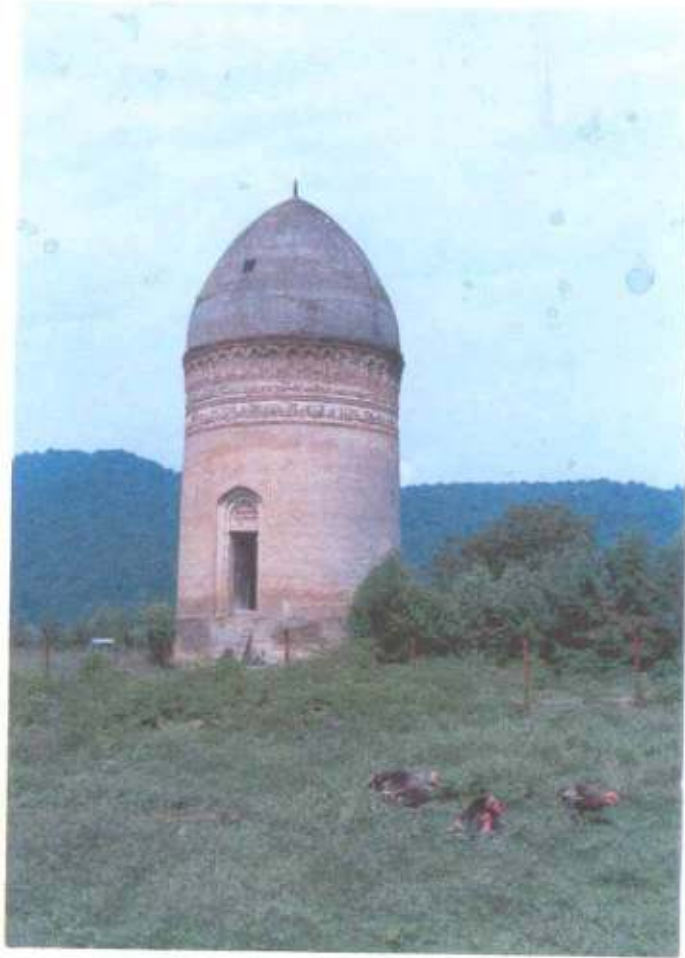
همچنین یکی دیگر از ویژگی‌های تزئینات چوب این دوره، کاربرد فراوان تکنیک آلت کاری بر روی درها و پنجره‌های ارسی بوده که در بناهای مذهبی و غیر مذهبی این دوره از جمله حسینیه فرهنگی و حسینیه شیخ علیزاده رستم کلای شهرستان بهشهر و بنای نیما یوشیج در شهرستان نور و دیگر مناطق ایران به کار رفته است. این تزئینات به صورت خشک و سخت اجرا شده که هرگز لطافت آثار دوره تیموری در آن مشاهده نمی‌شود.

منابع

- شه‌میرزادی، صادق، پیش از تاریخ ایران، تهران، انتشارات مارلیک، ۱۳۷۵.
- طلابی، حسن، جزوه کلاسی درس آغاز دوره شهرنشینی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- فیروزمندی، بهمن، ماد و هخامنشی، تهران، انتشارات مارلیک، ۱۳۷۳.
- مهرپویا، جمشید، منبت‌کاری و کنده‌کاری چوب در معماری ایران دوره اسلامی، در کتاب تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۷۶.
- نگهبان، عزت‌الله، حفاری مارلیک در سال ۴۱-۱۳۴۰، تهران، انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۶۸.
- ویلس، کریستی، تاریخ صنایع ایران، انتشارات فرهنگسرا، تهران، ص ۱۱۸-۱۱۷.
- BLAIR, Sheila, S. and BLOOM, Janathan, *THE Art and Architecture of Islam 1250 - 1800*, 2 edition, Yale University Press, 1994.
- MAYER, L.A., *Islamic Woodcarvers and their Works*, Geneva, 1958.

تصویر ۱- برج رسکت، اوایل اسلام، شهرستان ساری

تصویر ۲- برج لاجیم، اوایل اسلام، شهرستان سوادکوه

تصویر ۳- برج آرامگاهی عیسی خندق، تیموری، ساری

تصویر ۴ و ۵- صندوق چوبی میر سرروضه ساری، دوره تیموری

تصویر ۶ و ۷- کتیبه بر حاشیه در و قاب آن، تیموری

تصویر ۸ و ۹- نورگیر با تزئینات منبت و مشبکو نقاشی، دوره تیموری و صفوی

تصویر ۱۰- متن کتیبه و تزیینات گیاهی و هندسی، صندوق امامزاده تجرنخیل بهشهر، تیموری

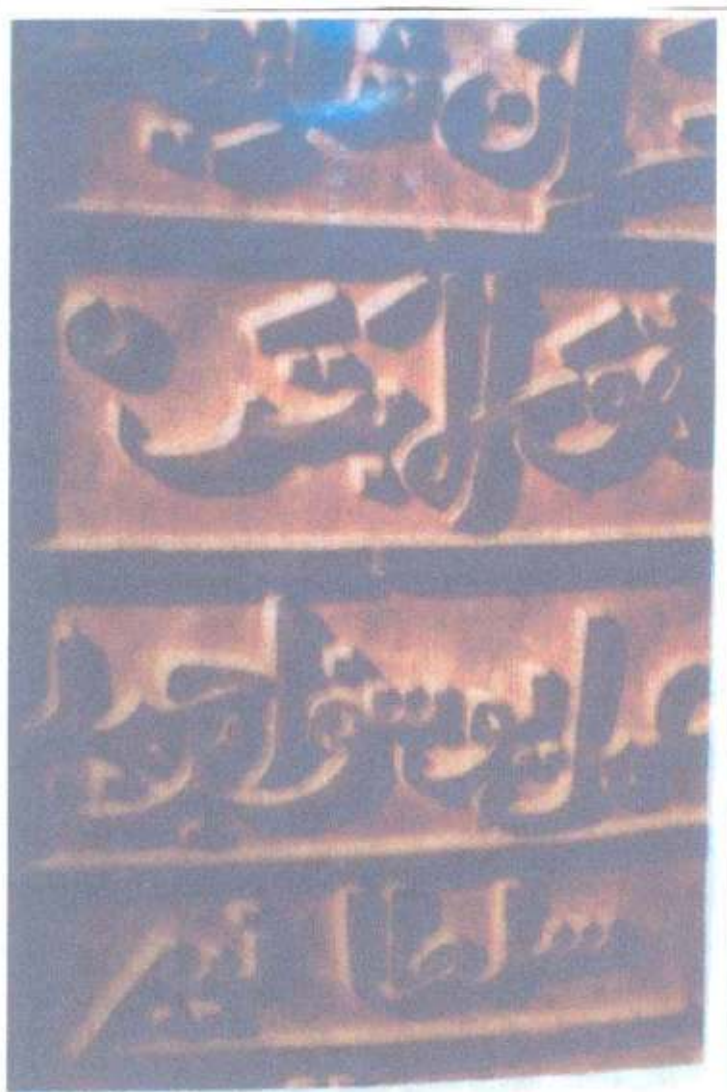
تصویر ۱۱- متن کتیبه و تزئینات گیاهی و هندسی، صندوق امامزاده عبدالله ماهفروز محله ساری، ساری

تصویر ۱۲ و ۱۳- متن کتیبه صندوق امامزاده عباس ساری، تیموری

تصویر ۱۴- کتیبه با مرکب سیاه بر روی لوح

تصویر ۱۵- متن کتیبه صندوق درویش علی سوت کلا دودانگه ساری، تیموری

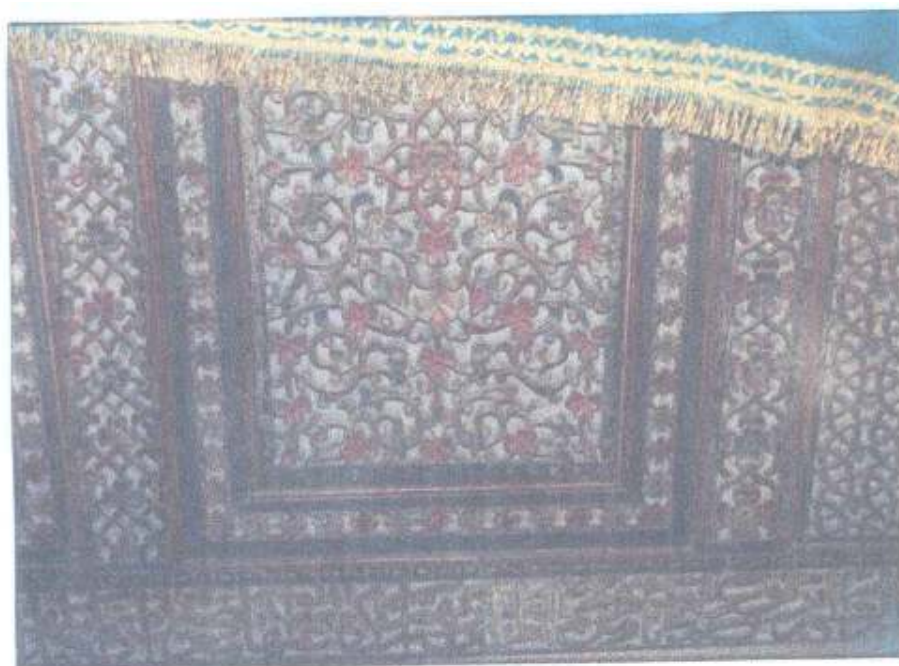

تصاویر ۱۶ و ۱۷- تزئینات هندسی و گیاهی به همراه کتیبه بر سطح صندوق چوبی، تیموری

تصاویر ۱۸ و ۱۹- تزیینات گیاهی به شیوه منبت بر سطح لوح درها، تیموری

تصاویر ۲۰ و ۲۱- تزئینات گیاهی و هندسی به شیوه منبت بر روی لوح صندوق امامزاده عباس و صالح، ساری

تصاویر ۲۲ و ۲۳- تزیینات گیاهی و هندسی به شیوه منبت بر لوح صندوق امامزاده صالح مزدود، تیموری

تصویر ۲۴- تزئینات گیاهی و هندسی به شیوه منبت بر لوح صندوق درویش علی سوت کلاساری، تیموری

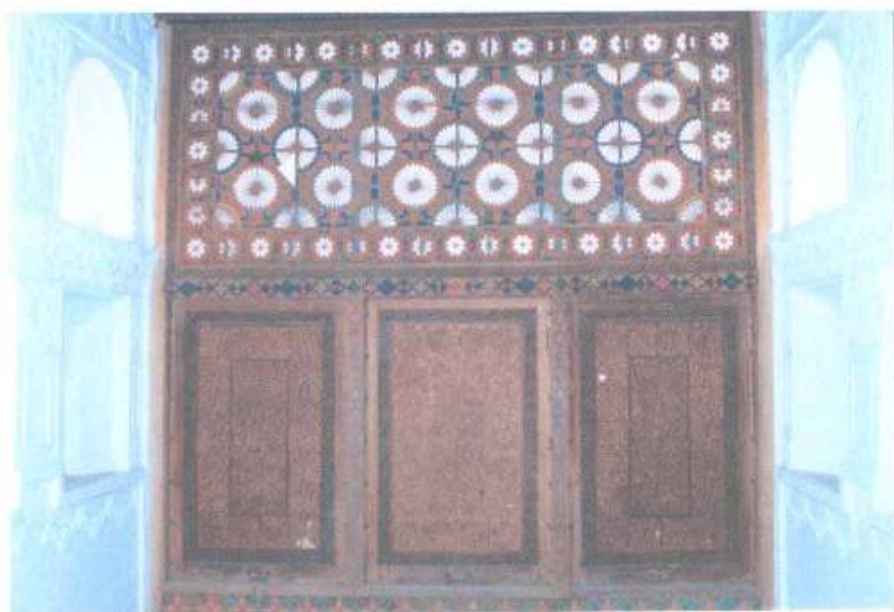

تصویر ۲۵- تزئینات گیاهی و هندسی با دو شیوه نقاشی رنگ روغن و منبت، امامزاده یحیی ساری، تیموری

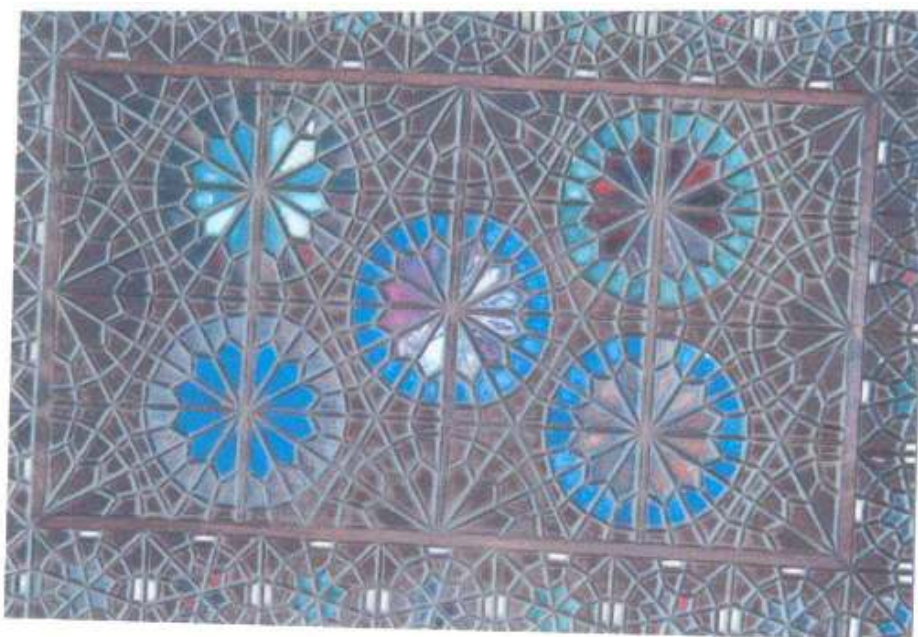

تصاویر ۲۶ و ۲۷- تنوع نقوش تزئینی بر سطح چوب، سقائفار کیجا تکیه بابل، قاجاریه

تصاویر ۲۸ و ۲۹- تزئینات پنجره و نورگیر با شیوه آلت کاری، حسینیه فرحی رستم کلابه شهر، قاجاریه

تصاویر ۳۰ و ۳۱- تزئینات پنجره ارسی با شیوه آلت‌کاری، حسینیه شیخ علی‌زاده، رستم کلا بهشهر، قاجاریه